

MESTO IN PROSTOR V ČEŠKI IN SLOVENSKI KRATKI ZGODBI ZADNJIH LET

Študija primerja koncept prostora »mesto« v vrhunskih čeških in slovenskih kratkih zgodbah iz devetdesetih let 20. stoletja. Pisec opazuje semantično vlogo vpeljave motiva mesta v zgodbo in način, kako ta prenos poteka. Ugotavlja, katere prostorske konstante se uveljavljajo v zgodbi in kako vplivajo na njeno strukturo in jezik. V primeru slovenskih besedil izhaja iz razmeroma številnih čeških prevodov, ki omogočajo oblikovanje komparativne zveze z recepcijo slovenskih besedil na Češkem. Obravnavana so besedila avtorjev različnih poetičnih usmeritev. Prostor se odpira kot presečišče veselja in izhodišče semantične strukture zgodbe: v zgodbi J. Topola *Anděl* je prostor konkretno križišče v Pragi in obenem ključ za dešifracijo sekundarnih kontekstov. Podobno obravnavamo tudi postmodernistični prostor, ki deluje kot avtonomno realiziran predmet avtorjeve fantazije (J. Kratchvil: *Orfeus z Kénigu*). V zadnjih letih imajo specifičen položaj kratke zgodbe z ruralistično zasnanim pogledom na pokrajino (npr. *Želary* K. Legátové), ki so doživele precejšen uspeh, podobno kot pred tem v Sloveniji Tomšičeve in Lainščkove knjige. Poleg konkretnega prostora obravnavamo tudi prostor, prirejen v koordinate intimnost – zunanost (A. Blatnik: *Menjave kož*), dom – brezdomstvo (F. Frančič, *Ulica*, D. Jančar), aktivni – pasivni prostor (J. Topol: *Anděl*), človeška bližina – tujstvo, horizontalni prostori hiša – ulica – mesto (J. Tokarsky: *Alchymické příběhy*, J. Virk: *Vrata*) ali vertikalni prostor zemlja – nebo (J. Topol: *Anděl*).

literarni prostor, kratka proza, književnost devetdesetih let 20. stoletja, prostor mesta, vasi, podeželja, odnos junakov do prostora

This study compares the concept of the literary space »town« in the best Czech and Slovene short stories of the 1990s. Comment is made on the semantic role of themes connected with the town and how these are woven into the story. Spatial constants present in the story are identified as well as how these influence structure and language. The Slovene texts are drawn from the relatively numerous Czech translations, which facilitate comparative links with the reception of Slovene texts in the Czech Republic. Texts from authors of different poetic tendencies are dealt with. Literary space starts out as an intersection of actual space and is the starting point of the semantic structure of the story: in Topol's story *Anděl* the space in question is a particular crossroads in Prague which is at the same time a key for decrypting secondary contexts. Postmodern space functioning as the autonomously realised object of the author's imagination is also described in relation to Kratchvil's *Orfeus z Kénigu*. In recent years a particular position is held by short stories permeated by a ruralist reverie on the countryside (e.g. Legátová's *Želary*) that have enjoyed some measure of success, similar to their predecessors in Slovenia, Tomšič in Lainšček. In addition to actual location we deal with space created by coordinates of intimacy and externality (Blatnik's *Menjave kož*), home and homelessness (Frančič's *Ulica*, Jančar), active and passive space (Topol's *Anděl*), human closeness and distance,

and the horizontal spaces house, street, town (Tokarsky's *Alchymické příběhy*, Virk's *Vrata*) or the vertical space earth and sky (Topol's *Anděl*).

literary space, short prose, literature of the 1990s, town, village, countryside, the hero's attitude to space

V prispevku bi rad ocenil način upodabljanja, eksplikacijo, individualizacijo in podobo prostora, kakršna se kaže v besedilih češke in slovenske kratke proze devetdesetih let 20. stoletja.

Prostor kot konstitutivni fenomen semantične plasti literarnega dela se je v češki literarni vedi začel natančneje obravnavati šele v delih Daniele Hodrove (roj. 1946), ki se je na začetku sedemdesetih let začela ukvarjati s teorijo romana, vendar je večina njenih besedil (teoretskih in tudi leposlovnih) dolgo časa ostala v rokopisu. Šele leta 1993 je izšlo njeno delo *Román zasvěcení*, v katerem se je dotaknila teme časa in prostora v literarnem besedilu in jo nato preučevala tudi v naslednjih delih (npr. *Místa s tajemstvím*, 1994, *Poetika míst*, 1997). Za njeno razumevanje prostorske dimenzije literarnega dela je značilno zanimanje za fenomene mistične posvečenosti, za meje, notranje in zunanje, sredino ali heraldiko prostora. Bistvena značilnost prostora v njenih razlagah (ali aplikaciji njene teorije v trilogiji *Trýznivé mesto*) je njegova dinamična semantizacija in emblematizacija duhovne informacije (Hodrová 1997: 217). Tudi poljski teoretik Wladimir Toporow izhaja iz dojemanja mesta kot *topologie sacra* (Toporow 2000: 16). V zvezi z rabo prostora v literaturi Toporow pravi, da je prostor kompleksneje izkoriščen predvsem v romanu (Toporow 2000: 26).

Odnos duhovne interpretacije literarnega besedila pa Hodrová obravnava takole: »Mistika lahko postane vsebina romana, če ima značaj epskega, tega pa ima tedaj, ko stopa na pot posvečenosti, na pot, ki se realizira v prostoru in času.« (Hodrová 1993: 33.) Ali to pomeni, da je polnovrednost semantičnega kodiranja prostora nosilna samo v romanu in samo v zvezi z časovno razsežnostjo zgodbe? Seveda okrajšanost ali torznost in zaostritev na droben, mikroskopski delček univerzuma v kratki prozi omejuje možnosti interpretacije in upodabljanja, na kar opozarjata tako Hodrová kot Toporow. Po eni strani je težko oblikovati popolnoma novo pomensko strukturo, po drugi pa lahko aktualiziramo že prisotno semantično strukturo in z njo dopolnimo torzno strukturo kratke zgodbe.

Prostor se v kratki prozi ponavadi res ne pojavlja kot celovita freska, kot obsežna panorama celote in detajlov, temveč je prostorsko umeščanje zgodbe največkrat samo nakazano in se sklicuje na realni kontekst, ki ga bralec pozna in ga zato ni treba posebej izpostavljati ter ga opisovati (npr. zgodba F. Frančiča *Ulica s Povšetovo ulico*). To seveda lahko povzroči težave pri prevajanju besedila v tuje jezike, saj je treba tekst dopolniti z opombami, ki dopolnijo podatke, ki so tujemu bralcu v njegovem izkušnjskem kontekstu nedostopni.

Najznačilnejši prostor, ki se je na Češkem in v Sloveniji uveljavljal v proznih besedilih (in to ne le v kratkih zgodbah) v devetdesetih letih 20. stoletja, je mesto. Gre predvsem za velika mesta, Prago, Brno, Ljubljano, pojavljajo pa se tudi manjša mesta, katerih podoba avtor šele išče in jo postopoma izoblikuje (P. Brycz: *Jsem město*, 1998, ali roman v stripu Jaroslava Rudiša *Bílý potok-Alois Nebel*, 2003). Mesto postane dvojček glavne osebe – v češki literaturi prvič v Mrštíkovem romanu *Santa Lucia*, v katerem mesto skozi pridevnike odseva duhovno in čustveno stanje glavne osebe; zelo pogosto gre za tuj, sovražen kraj (V. Kremlíčka: *Lodní deník*, M. Ajvaz), labirint (trilogija *Trýznivé město* D. Hodrove), demonično mesto (F. Kafka, G. Meyrink), mesto nedoumljivega kaosa, mesto, ki simbolizira izgubo junakove identitete.

V zgodbah Franja Frančiča ima pomembno vlogo mesto kot prostor za življenje na ulicah. Gre za dinamičen in ambivalenten prostor, ki ni prekriven z dinamičnim razumevanjem ulice in poti, kot ga najdemo pri Hodrovi (1997: 18). Junaki izbirajo način življenja zunaj kategorije doma, živijo asocialno nekje vmes, med zdraviliščem, železniško postajo in policijo. V Frančičevi zgodbi od Ljubljane prepoznamo samo tiste konstante, ki so poimenovane in naravnost določene. Podobno je npr. prostorski roman Skubičev *Fužinski bluz*, kjer konkretna četrt odpira bogato družbeno razslojeno skupnost. V obeh navedenih tekstih lahko k prostorski določenosti junakov prištejemo tudi jezikovno karakterizacijo.

S prostorom je tudi tesno povezan ključni motiv kratke zgodbe Janija Virka *Vrata*, v kateri je gibanje glavnega junaka po svetu poudarjeno z njegovimi prihodi in odhodi. Vrhunec doseže v odhodu iz sobe, s katerim se je dovršila njegova telesna pot, skozi hinavska vrata, za katerimi ga dočakata smrt in odhod v telesno doživeto večnost. Soba, znotraj katere se dogaja fizična združitev moškega in ženske (demonične ženske, *femme fatale*, ženske, ki zavestno dopusti uničenje junaka), nima nobene izrazitejše semantične razsežnosti; z eno izjemo vrat, skozi katera je mogoče vstopiti in oditi, in drugih vrat, ki vodijo v smrt.

Obsedenost z dovršenostjo prostora v arhitektonskem pomenu besede je značilna za zgodbo *The Perfect Room* slovenskega avtorja Teda Kramolca, ki živi v Kanadi. Njegova popolna soba je soba, ki šele nastaja, torej absoluten, čist prostor, prostor, ki ni namenjen bivanju, temveč približevanju k njemu, prostor, ki je dovršitev. Podobno kot v Virkovi kratki zgodbi *Vrata* je tudi tukaj dovršitev povezana z uničenjem, smrtjo.

Slovenske kratke zgodbe se pogosteje kot pri čeških pisateljih dogajajo v eksotičnem okolju. Recimo v Mehiki pri Jančarju (*Prikazen iz Rovenske*, omenimo pa lahko tudi Južno Ameriko v romanu *Katarina, pav in jezuit*), japonskem Kiotu v Blatnikovi zgodbi *Menjave kož* (iz istoimenske knjige), v Bratoževi kratki zgodbi *Café do Brasil*, kjer je osrednji motiv pot med Brazilijo, Francijo, Italijo in Slovenijo. Menda je razlog za to večja popularnost žanra umetniškega potopisa v Sloveniji (prim. Aleš Šteger: *Včasih je januar sredi poletja* (Peru), Sonja Porle – Afrika v *Črni angelj varuh moj* ali Andrej Blatnik: *Tao ljubezni*). Večina čeških

kratkih zgodb se dogaja na češkem ozemlju – izmed izjem lahko opozorimo na pariško epizodo v Topolovem *Angělu* ali na kuriozno namero preselitve moravske metropole v brazilski amazonski pragozd v kratki zgodbi J. Kratochvila *Orfej iz Kéniga*. Šele v zadnjih letih se bolj čuti tudi drugačna tendenca, doslej večinoma samo v romanih (npr. *Paměť mojí babičce*, 2002, Petra Hůlová se dogaja v Mongoliji, Jaroslav Rudiš: *Nebe pod Berlínem*).

V češki kratki prozi devetdesetih let so zgodbe postavljene v velemesta, najpogosteje v Prago (Topol, Urban, Ajvaz, Hodrová idr.), redkeje v Brno (Kratochvil). Motiv konkretnjšega manjšega mesta je lahko povezan s temo iskanja identitete kraja ali regije, iskanja subjektivnih globin ali doživljanja mesta (Pavel Brycz: *Jsem město*). Nekonkretizirano mesto je uporabljeno bolj kot nekakšna nedoločena, ambivalentna, amorfna kulisa. Zanimivo je, da se za razliko od poezije, v kateri sta podeželje in narava v devetdesetih letih doživela veliko konjunkturo (R. Szpuk, P. Čermáček, M. Stöhr idr.), podeželje v češki prozi skorajda ni pojavljalo – vse do trenutka, ko je izšla zbirka kratkih zgodb Květe Legátové *Želary* in njen roman *Jozova Hanule*.

V številnih kratkih zgodbah zadnjega časa je prostor pomemben motiv, ki predstavlja ključ do interpretacije besedila. Pomemben podatek o prostoru lahko dobimo že v naslovih knjig Jáchyma Topola *Anděl*, Draga Jančarja *Prikazen iz Rovenske*, Jiříja Kratochvila *Orfej iz Kéniga*, Květe Legátové *Želary* itn. Večji del prostorskih določitev se nanaša na konkretno obstoječi prostor – križišče Angel v Pragi, Rovensko na otoku Lošinj, Kénig kot del Brna, deloma pa gre za fiktivne prostore, ki so konkretizirani z imenom – *Želary*. Nekatera imena krajev niso poimenovana konkretno; označena so le s splošno razumljivo oznako (Polje je norišnica v kratki zgodbi *Ulica* Franja Frančiča).

Najbolj neposredno zvezo med zgodbo in konkretnim prostorsko določenim krajem najdemo v kratki zgodbi J. Topola *Anděl*. Ta ima že v naslovu ime praške četrti in križišča, ki je glavno prizorišče zgodbe in obenem tudi ponuja enega od dešifrirnih ključev za razumevanje sekundarnih kontekstov zgodbe. Križišče *Anděl* (Angel) je kraj srečevanja raznih družbenih skupin in obenem presečišče v horizontalnem, pa tudi vertikalnem smislu (nebo – zemlja), ki se počasi izoblikuje skozi simboliko zgodbe o iskanju mamila, eliksirja absolutne sreče, in prepletanja življenja glavnega junaka s tremi deklicami, Naděždo, Věro in Ljubo (simbol treh krščanskih kreposti – vere, upanja in ljubezni).

Njegovi atributi se tu pojavljajo kot realne konture konkretne četrti, ki so videne v meglici situacij in dialogov. Prostor Angela je univerzum, sestavljen iz članov raznih družbenih skupin, srečamo se z vodjo mafije, narkomani, brezdomci, gastarbajterji, skopuškim lastnikom hiše, ki je imetje pridobil po denacionalizaciji itd. Na koncu zgodbe se pojavi motiv požara kot simbol očiščenja, katarze.

Na problem prostora fiktivnega sveta ne smemo gledati le z vidika tipa prostora, temveč moramo poskusiti določiti tudi njegovo zgradbo. Gre predvsem za urejenost prostora v smislu kaotičnosti, presežnosti in na drugi strani reda. Kratke zgodbe

številnih obravnavanih avtorjev (Topol, Kratochvil, Jančar, Virk, Blatnik itd.) kažejo znake tendence točne določenosti in urejenosti prostora. Njihov fiktivni prostor je opisan s konkretnimi prostorskimi koordinatami (ulice, zgradbe, cerkve itd.). Obenem pa se v mnogih besedilih pojavljajo halucinativna stanja (alkohol, mamila), ki te koordinate relativizirajo.

Podobno se zgodi tudi v suprafikcijskem svetu Jiříja Kratochvila, kjer je zgodba vložena v usta enega od udeležencev dogajanja, pripovedovalec pa to zgodbo sam razdira in deformira. Posredovani spomin je prevrednoten zaradi dvojnega načina doživljanja enega samega subjekta v času. Prostor ni več konstanten in se spreminja hkrati s pripovedovalčevim doživljanjem fiktivnega sveta:

Gotovo bi vam bilo všeč, če bi Sylva živila v eni od zaseženih vil Moudijevih. Toda tudi v kičasti zgodbi se ne sme prav nič pretiravati. Moramo se zadovoljiti s tem, da je bila nastanjena v udobnem, meščansko opremljenem stanovanju v enem od robustnih brnskih blokov. (Kratochvil 1994: 31.)

Bližina prostora, intimno razmerje prostora z junakom, je relativno redka. Redkokdaj smo priča lirične očaranosti nad prostorom, ki odseva pozitiven odnos do junaka. Med redke izjeme lahko štejemo dve knjigi Květe Legátové, *Želary* in *Jozova Hanule*. Prostor vasi Želary je za osebe, ki v njem odkrivajo svojo identiteto, se z njim identificirajo, pogosto prostor bližine, je njihov neločljivi, imanentni del, dom. Ta integralna bližina je včasih napolnjena z očaranostjo, drugje pa z negativnim čustvenim nabojem, odpovedjo itd.

Nasploh se češka kratka proza v primerjavi s slovensko zdi obsedena z avtentičnostjo, ki se je šele od polovice devetdesetih let dalje, pa tudi kasneje odražala v velikem zanimanju za dnevniško literaturo, memoare ipd. Z avtentičnostjo je povezana tudi visoka stopnja konkretiziranosti prostora v proznih besedilih, vendar v njih nima pomembnejšega mesta. Pomen prostora v tovrstnih delih se je okreplil šele sredi devetdesetih let (L. Machala: *Literární bludiště: Bilance polistopadové prózy* ali V. Novotný: *Mezi moderností a postmoderností*), skupaj z okrepitevijo fiktivne plati dela (npr. romana Miloša Urbana *Sedmikostelí* ali *Stín katedrály*). V teh besedilih, pa naj gre za romane ali kratke zgodbe, pogosto prihaja do aktiviranja vloge prostora v pomenski zgradbi literarnega dela, prostor pa določa nekatere pomenske prvine dela, vpliva na razvojno krivuljo poti junakov skozi delo ali jo vsaj kopira.

Izrazito krajepisno karakteristiko imajo prozna dela Jiříja Kratochvila, naj gre za romane (*Ur-Medvěd*) ali zbirke kratkih zgodb (*Orfeus z Kénigu* ali *Má láska, postmoderno*). Kraj dogajanja je pogosto povezan z avtorjevim rojstnim krajem Brnom (Kénig – ‘Kraljevo polje’ – je del Brna). Karakteristika poteka skozi zunanje značilnosti (imena ulic, četrti, gostiln itn.) vse do jezikovne ravni – Kratochvil uporablja nezborno pogovorno češčino, ozko lokalizirano prav na Brno (*paluša za češ. knjiž. hospoda, str. 7, uháněl jsem šalinó, str. 53, a vpadl dovnitř a obstríkal je tam všechny betálnéma sračkama a smrdijó dodnes, str. 35*). Mesto je priča razpada

človeškega kolektiva, življenja v substitutih (kratka zgodba *Orfej iz Kéniga*, Kratochvil 1994: 7–16). Prostor je izražen z natančno orientiranim opisom – levo zgoraj, levo dol, poševno, naravnost (Kratochvil 1994: 18). Prostor mesta oživi in nastaja tako, kot ga odkriva in modelira junak zgodbe v svojih zgodbah: »takoj na začetku sem opazil nekaj, česar doslej enostavno nisem videl, relief dveh angelov« in »blodim po tem čudnem mestu, ki ga je moja domišljija zaznamovala na tako uničujoč način« (Kratochvil 1994: 28).

Prostor tako postaja vir skrivnostnega in za junake, ki so z njim povezani, pomeni stigma. Pri prehajanju iz enega prostora v drugega je poudarjena njegova drugačnost, tujost. Tudi vstop ali vrnitev v isti prostor povzroča veliko zanimanje okolice, kajti sprememba kvarti trajanje tega sveta in iztirja zunajčasovnost z opominjanjem na začetek in konec.

Dominantno prostorsko strukturo najdemo v zbirki kratkih zgodb *Kvete Legátove Želary*. Kraj dogajanja je celo izpostavljen v naslovu knjige (za razliko od njenega romana, ki se dogaja v istem mestu in določa usmerjenost na zgodbo osrednjega para, *Joze in Hanule*). Prvi del prve zgodbe bralca takoj uvede v besedilo s podatkom o prostoru in njegovi ključni lastnosti: od motiva vode, reke preide k detajlu ptice na vodni gladini, v naslednjem hipu pa optično žarišče spremeni v širšo perspektivo (»Široko daleč se razprostira gorska pokrajina z nitko reke«, str. 7), detajl se je tu spremenil v neopazni del celote. Naslednji motiv se vrača nazaj k detajlu – čebeli. Ta izostritev žarišča pogleda namiguje na naslednjo zgodbo, na mesto junakov in njihova medsebojna razmerja in povezanost s prostorom, *Želary* in hribi v njihovi okolici. Naslednji motiv v zgodbi je s pomočjo zrcalne slike z vodne gladine prenesen na osebo, ki se z vprego pelje iz hribov v vas. Tako simulira navidezno dimenzijo prostora v oseh bližina – daljava, tujost – bližina, dom in neistovetenje z domom.

Poleg konkretno določenega prostora lahko v nekaterih proznih besedilih opazimo tudi motiv prepletanja realnega prostora, v katerega so postavljene osebe, in drugačnega prostora. V zgodbi *Materin glas* Andreja Blatnika na primer pride do prepleta realnega sveta, hiše, v kateri živi glavni junak, fantek, in hiše iz filma, ki ga fantek vidi v kinodvorani. Središče filmske hiše potem tudi uporabi za svoj lasten dom, prepletanje realnosti in (meta)fikcije pa povzroči umor njegove matere.

Ker v kratki zgodbi ne dominira nujno samo področje zgodbe, ki jo spremlja prostorska kulisa, lahko najdemo tudi takšna prozna besedila, ki jim prostorska (ali tudi zgodbena) plast celo manjka, npr. pri A. Blatniku (teksti *Mogoče*, *Apologija*, oba v knjigi *Menjave kož*), in ki so besedilne variacije motivov in misli. Drugim tekstom manjka prostorska določenost, ne pa tudi osebe ali zgodba. V Blatnikovi zgodbi *Bobnarjev udarec* (str. 7) npr. lahko samo na podlagi konteksta sklepamo, da je prostor gostilna. Prostorska določenost tu ne igra pomembnejše vloge, gre le za kraj, za katerega je tipična neka situacija, vloga ljudi (glasbeniki, natarji, gostje).

Odsotnost prostorske motivne plasti v kratki zgodbi ni nujno simptomatična, pogosteje je posledica drugačnega sistema formalne zgradbe dela. Bogatejša mreža

konstitutivnih pomenov motiva prostora se ponuja, če je ta v določeni meri v besedilu navzoč, artikuliran.

Tema prostora v kratki prozi odpira široko polje razmišljanj, ki ga v tem kratkem eseju seveda nismo mogli v celoti izčrpati. V nekaterih besedilih se mesto odpira – je prostor kot presečišče vesolja in izhodišče semantične strukture zgodbe. Podobno lahko vidimo postmoderni prostor, ki deluje kot avtonomno realiziran objekt avtorske domišljije.

Prostor pogosto postaja pomemben element pomenske zgradbe dela in napoveduje nove dogodke, tako da lahko govorimo tudi o prostoru kot interpretativnem ključu. Glede konkretnega prostora pa v obeh deželah, Sloveniji in Češki, dominirajo predvsem velika mesta (Praga, Ljubljana, Brno), čeprav so bralce pritegnile tudi knjige iz vaškega prostora, poleg tega pa je opazno tudi operiranje z drugimi koordinatami prostora, npr. dimenzijami intimnost – zunajnost, bližina – tujost, aktivnost – pasivnost, horizontalnost (hiša – ulica – mesto) ali vertikalnost (zemlja – vesolje).

Viri

- BRYCZ, Pavel, 1998: *Jsem město*. Hněvín: Most.
KRATOCHVIL, Jiří, 1994: *Orfeus z Kénigu*. Brno: Atlantis.
LEGÁTOVÁ, Květa, 2001: *Želary*. Litomyšl, Praha: Paseka.
RUDIŠ, Jaroslav, 2003: *Bílý potok-Alois Nebel*. Praha: Labyrint.
TOPOL, Jáchym, 2000: *Anděl*. Praha: Labyrint.
JANČAR, Drago, 1995: *Pohled anděla*. Praha: Volvox globator.
JANČAR, Drago, 2003: *Přízrak z Rovenské*. Brno: Host.
KOZÁR, Aleš (ur.), 2002: *Vně hranic*. Brno: Albert.
BLATNIK, Andrej, 2002: *Proměny kůží*. Olomouc: Periplum.

Literatura

- HODROVÁ, Daniela, 1993: *Román zasvěcení*. Praha: H+H.
HODROVÁ, Daniela idr., 1997: *Poetika míst*. Praha: H+H.
ŚLAWINSKI, Janusz, 2002: Prostor v literatuře: základní rozdělení a úvodní samozřejmosti. *Od poetiky k diskurzu*. Brno: Host.
KOŽMÍN, Zdeněk, Trávníček, Jiří, 1998: *Na tvrdém loži z psího vína*. Brno: Jota.
MACHALA, Lubomír, 2001: *Literární bludiště: Bilance polistopadové prózy*. Praha: Brána.
TOPOROW, Wladimir, 2000: *Miasto i mit*. Gdańsk: Slowo-obraz terytoria.

